

Safo MATCHONOV

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika
institutini professori, pedagogika fanlari doktori
e-mail: safomatchon213@gmail.com

BADIIY MATN. TAHLIL VA TALQIN UYG'UNLIGI

Maqolada o'quvchilarni badiiy matn ustida ishlashga o'rgatish orqali ularda adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirish masalasi yoritilgan. Matn ustida ishlashga o'rgatish muallifning o'sha asarni yaratish jarayonidagi ijodiy yo'lni qayta bosib o'tish, fikr-mulohazalari, hissiyot va xulosalariga sherik bo'lishga tayyorlash asosida ma'naviy yetuklikka erishishga qaratilishi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: matn, tahlil, tarjimai hol, syujet, kompozitsiya, tezis, jahon adabiyoti.

В статье речь идет о формировании навыков литературоведческого и эстетического анализа путем обучения студентов работе над художественным текстом. Говорится, что обучение автора работе над текстом направлено на достижение духовной зрелости на основе повторного прохождения творческого пути автора в процессе создания произведения, подготовки поделиться своими мыслями, чувствами и умозаключениями.

Ключевые слова: текст, анализ, биография, сюжет, композиция, диссертация, мировая литература.

The article deals with the formation of literary and aesthetic analysis skills by teaching students to work on a literary text. It is said that teaching the author to work on the text is aimed at achieving spiritual maturity on the basis of re-traversing the creative path of the author in the process of creating the work, preparing to share his thoughts, feelings and conclusions.

Key words: text, analysis, biography, plot, composition, thesis, world literature.

Kirish. Adabiy ta'lim tizimida o'quvchilarning adabiyotga bo'lgan qiziqishi va bilimni to'g'ri yo'naltirish, darslikdan o'quv materiallarining asosiy va muhim jihatlarini ajrata olish ko'nikmalarini shakllantirish orqali adabiy tahlil kompetensiyasini rivojlantirishda badiiy matn ustida ishlashga o'rgatish usullari muhim ahamiyat kasb etadi. "Zero, badiiy matnni to'g'ri tahlil va talqin qila olish malakasi insonning umummadaniy saviyasi, ma'naviy-ma'rifiy balog'ati, dunyoni anglash salohiyati, hissiy-estetik idrokining taraqqiyoti uchun muhim" [5, 6]dir. Shunday ekan, avvalo, matn tushunchasining o'zini izohlash zarur.

Asosiy qism. "Matn" atamasiga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "nutqning yozuvdagi ifodasi; matn; yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat; bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi" tarzida ta'rif beriladi [3, 557]. Shunga ko'ra, matnlarni mazmunan badiiy, rasmiy, ilmiy, publisistik kabi turlarga bo'lish mumkin. Ularning har biri o'z tuzilish va mazmuniga qarab yondashishni taqozo etadi.

Matn ustida ishlash asarni o'rganishning o'ziga xos ko'rinishi, asosiy shakllaridan biri sifatida ijodiy xarakteriga ega bo'lishi bilan ajralib

turadi. Matn ustida ishlash metodikasi adabiy ta'limning o'zak masalalaridan hisoblanishi bejiz emas. U o'quvchilarning asar mazmun-mohiyatini o'zlashtirishlariga erishish hamda matn tahlili vositasida o'quvchilarni axloqiy-estetik jihatdan tarbiyalash maqsadini nazarda tutadi. Badiiy matnga, bir tomondan adabiyotshunoslik ilmi va pedagogika nuqtayi nazaridan yondashilishi zarurati uni shaklan va mazmunan quyidagi bosqichlarda o'rganishni taqozo etadi:

1. Badiiy matn ustida ishlashda kirish mashg'ulotlari.
2. Badiiy asarni o'qish.
3. Badiiy asarni tahlil qilish.
4. Badiiy matn ustida ishlashga doir yakuniy mashg'ulotlar.

Matn ustida ishlash mohiyat e'tibori bilan asar mazmunini o'zlashtirish, g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini o'rganish va shu asosda o'quvchilarning mustaqil fikrlash malakasini shakllantirish orqali ma'naviy-axloqiy tarbiya berish vazifasiga xizmat qiladi. O'qituvchi-o'quvchi hamkorligidagi bu faoliyat matnni ravon, to'g'ri, me'yorida, tushunib, ifodali, ijodiy o'qish, qayta hikoya qilish, asar mazmuniga doir rasmlar chizish, ayrim lavha (parcha)larga sarlavhalar

topish, epigraflar tanlash, reja tuzish, berilgan mavzu bo'yicha badiiy asar, darslik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-metodik adabiyotlardan foydalanish (tezis tuzish, ko'chirmalar olish, konspektlashtirish), yozuvchining o'ziga xos ijodiy uslubi – individualligini aniqlash, bayon, insho, taqriz, ma'ruza matni, referat yozish, ikki yoki undan ortiq asarlarni mavzusiga ko'ra va g'oyaviy-badiiy jihatdan qiyosiy tahlil qilish, o'z fikrlarini og'zaki va yozma bayon etish, sahnalashtirilgan yoki ekranlashtirilgan asarlarning ijrochilari mahoratini baholash kabi g'oyat muhim masalalar doirasida ish ko'radi.

Badiiy matn boshqa turdagi, masalan, ilmiy matndan obrazlilik bilan farqlanadi. Ilmiy matnni tushunish uchun ma'lum darajada bilim, ko'nikma, malaka talab qilingani kabi badiiy matnning mag'zini chaqish ham jiddiy mehnattalab ishdur. Ayniqsa, mumtoz adabiyot namunalari, tarixiy-badiiy matnlarni o'quvchilarning maxsus izohsiz tushuntirish mushkul. Chunki o'qituvchi matndagi so'z va iboralarni o'z tushunchasidagi mavjud so'z va ibaralar orqali qabul qiladi. O'qimishli kishilarning lug'at boyligi o'rtacha o'n-o'n ikki ming so'zdan iborat bo'lishi nazarda tutilsa, o'quvchilar nutqining chegaralanganini sezish qiyin emas. Demak, ularning badiiy asar nafosatini his etishlari, idrok qilishlari, matn tagzaminidagi ma'noni anglashlari o'qituvchi yordamisiz qiyin kechadi. Bu esa o'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatishda yozuvchilarning o'ziga xos hayot va ijod yo'li, asarlarining yaratilish tarixi, adabiyot taraqqiyotidagi o'rni, tarixiy qahramonlar taqdiri, joy nomlari haqidagi ma'lumotlardan o'rinli va unumli foydalanishni taqozo etadi.

Bunday ma'lumotlar Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Devoni hikmat", Alisher Navoiyning "Xamsa", Boburning "Boburnoma" singari mumtoz adabiyot namunalari ustida ishlashda ham, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush", Fitratning "Abulfayzxon", Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon", Cho'lponning "Kecha va kunduz" kabi XX asr o'zbek adabiyoti asarlari bilan tanishishda ham, Sofoklning "Shoh Edip", Chingiz Aytmatovning "Asrga tatigulik kun" singari jahon adabiyoti durdonalarini o'rganish chog'ida ham yaxshi samara berishi tabiiydir.

O'qituvchi bu xildagi ma'lumotlarni yozuvchilarning asarlaridan, tarjimayi hollaridan, ular to'g'risidagi badialardan, tarixiy, ilmiy-ommabop asarlardan, maxsus albomlardan, zamondoshlari xotiralaridan olishi mumkin. Boburning "Boburnoma", Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob", Nasimxon Rahmonning "Turk hoqonligi", Hayriddin Sultonovning "Boburning

tushlari", Habibullo Qodiriyning "Otam haqida", "Abdulla Qodiriyning so'nggi kunlari", shuningdek, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzoda va boshqa yozuvchilar zamondoshlari xotiralarida ana shunday mo'tabar manbalar sirasiga kiradi.

Muhokamalar va natijalar. Matn ustida ishlash mashg'ulotlarida, zarurat sezilganda, yozuvchining hayoti va ijodiy faoliyatini o'rganishga doir ma'lumotlar berish nafaqat ta'limiy, balki tarbiyaviy jihatdan ham samarali usullaridan hisoblanadi. Binobarin, yozuvchi tarjimayi holi uning ijodining tub mohiyatini anglash, badiiy mahoratiga xos yutuq va kamchiliklar yuzasidan tegishli xulosa chiqarishda, ijodiy yo'nalishini belgilashda muhim manba vazifasini o'tashi mumkin. Yozuvchi tarjimayi holini o'rganishda o'quvchilarni uning o'zi yashab ijod etgan davrdagi ijtimoiy hayot va tarixiy muhitga munosabati bilan tanishtirish ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiyning Husayn Boyqaro saltanatida, A.S.Pushkin va L.N.Tolstoyning Rossiya kibarlar jamiyatida, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy va Hamzalarning asrimiz boshlaridagi milliy uyg'onish harakatiga tutgan mavqelari sharhlangandagina ularning ijodini chuqur o'zlashtirishga yo'l ochiladi. Bunday sharhlar, ayniqsa, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Maqsud Shayxzoda, Said Ahmad va Shukrullo kabi qatag'onga uchragan yozuvchilarning hayoti va ijodini o'rganishda katta naf keltiradi.

"Yozuvchini, - deb yozgan edi A.Qodiriy, - garchi shaxsan tanilmasa ham, asalarini o'qib, qanday tabiatli shaxs ekanini g'oyibona bilish, tasavvur qilish mumkin. Chunki u asarlarida o'z tabiatini, ruhini tasvirlaydi [1, 140]".

Yozuvchi shaxsiyati, dunyoqarashi, hayotga bo'lgan munosabati esa uning ijodiy o'ziga xosligida aks etadi. Negaki, bir qalamkashga mansub asarlar o'zaro shakl va mazmun jihatdan farqlansa-da, ularni muallifning ijodiy uslubi, o'zi tasvirlayotgan hayot materialiga munasabati birlashtirib turadi. Ijodiy o'ziga xoslikni bir yozuvchining turli asarlarini o'zaro taqqoslash orqali ham, boshqa yozuvchilarning shu mavzuga oid asarlariga qiyoslash orqali ham aniqlash mumkin. Masalan, Usmon Nosirning ijodiy yo'li tahlil markaziga qo'yilganda, uning o'ziga xosligini "Yur, tog'larga chiqaylik!", "Yo'lchi", "Yurak" she'rlarini o'zaro chog'ishtirish yoki Hamzaning "Yig'la, Turkiston!", H.Olimjonning "Holbuki tun", G'afur G'ulomning "Sen yetim emassan" she'rlariga taqqoslash yordamida tushuntirsa bo'ladi. Ko'rinadiki, o'quvchilarni badiiy matn

92 ustida ishlashga tayyorlashda yozuvchilarning hayoti va ijodiy yo'liga oid shu xildagi ma'lumotlar muhim yo'llanma vazifasini o'taydi.

Adabiyot o'quv dasturlarida Boburning "Boburnoma" kabi memuar xarakterdagi asarlar ham borki, ularning janr xususiyatlarini tushuntirmasdan turib, matn ustida ishlash ko'zlangan natijani bermaydi. Memuar janrida qalam tebratuvchi ijodkorlar, xususan, aktyorlar, davlat va jamoat arboblari, olimlar, tarixchilar, adabiyotchilar, harbiylar ko'proq kundaliklar, har xil yozishmalar, gazeta-jurnal materailari va boshqa hujjatlarga suysansalar, adiblar xotirasida qolgan voqea-hodisalarga badiiy tus beradilar. Sadrididdin Ayniyning "Esdaliklar", Oybekning "Bolalik", Abdulla Qahhorning "O'tmishdan ertaklar" kabi asarlari badiiy o'qimishli memuarlardan hisoblanadi.

Boburning "Boburnoma" asari o'zbek adabiyotidagi memuarlarning mumtoz namunasi. Unda Bobur siymosi o'quvchi ko'z o'ngida tarixchi olim, geografiya bilimdoni, zukko adabiyotchi, mohir sarkarda, realist yozuvchi, hassos lirik shoir sifatida gavdalandi. Memuarlar xarakter xususiyatlarga ko'ra tarixning bugungi kunimizga daxldor bo'lgan, qayta jonlangan ibratli sahifalaridir. U tarix guvohnomasi, hujjatligi, ayni choqda badiiyligi bilan boshqa janrdagi asarlardan ajralib turadi. Lekin tarixiy haqiqat bilan memuar hamisha bir xil emas. Buni biz Ibn Arabshohning "Temur tarixida taqdir ajoyibotlari", Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asarlari misolida ko'rishimiz mumkin.

Ayrim memuarlarda yozuvchining badiiy to'qimasi alohida o'rin tutadi. Bunday hollarda badiiy to'qimaga keng o'rin berilgani o'sha asarlarning kamchiligi bo'lmay, balki o'ziga xos xususiyatidir. Chunki memuarlarda qahramonlarning shunchaki ko'rgan-kechirganlari emas, balki taniqli so'z san'atkorlarining o'z o'tmishlari vositasida hayotga, mavjud jamiyatga munosabatlari ifodasi bo'lgani uchun ham turli yoshdagi kitobxonlarda qiziqish uyg'otadi.

Ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalarni o'rganish va idrok qilishda ularning yuzaga kelish sabablarini aniqlash muhim o'rin tutgani kabi ba'zi asarlar matnini o'rganishga oid kirish mashg'ulotlarida ularning yaratilish tarixiga doir ma'lumotlarni keltirish ham yaxshi saara beradi. Umumjahon adabiyotiga katta hissa qo'shgan Alisher Navoiy, Uilyam Shekspir, Jonatan Svift, Viktor Gyugo, Aleksandr Pushkin, Lev Tolstoy, Ernest Xemenguey, Chingiz Aytmatov va boshqa so'z san'atkorlari ijodidan bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Jumladan, I.S.Turgenev "Asya" qissasining yaratilish tarixi to'g'risida bunday hikoya qiladi:

"Reyn daryosi bo'yidagi chog'roqqina shaharchada to'xtadim. Qiladigan ishimning tayini bo'lmagani sababli kechqurun qayiqda tomoshaga chiqdim. Oqshom fayzli edi. Qayiqda hech narsa haqida o'ylamasdan, yoqimli havodan to'yib-to'yib nafas olgancha chor atrofni kuzata boshladim. Tashlandiq jar yoqasidan o'tayotib, uning yonginasidagi ikki qavatli mo'jaz uyga ko'zim tushdi. Uyning pastki qavat derazasidan bir kampir tashqarini kuzatar, yuqoridagi derazadan xushro'ygina qizning boshi ko'rinar edi. Menda to'satdan alohida bir kayfiyat tug'ildi. Qizning kimligi, qanaqaligi, nima uchun bu uy chada turishi, kampirga nima aloqasi borligi haqida xayolga cho'ndim. Natijada shu yerda, qayiqning o'zidayoq qissaning fabulasi tayyor bo'ldi".

Bunday ma'lumotlar o'zbek adabiyoti namoyandalari tarjimai hollarida ham ko'p uchraydi. Masalan, 10-sinfda Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani tarixiga doir quyidagi hikoya keltirilsa, o'quvchilarning asar sujeti va kompozitsiyasini tushunishlari osonlashadi:

"Qariyb yarim umrini xon zamonlarida yashagan, talay o'tmish voqealarining shohidi bo'lgan otam yoshligimda qiziq-qiziq xotiralarni so'zlab berardi. Bu xotiralar menda tarixga qiziqish uyg'otdi. So'ngra o'sha davrimiz tarixiga oid ancha kitoblar bilan ham tanishib chiqdim. Qo'lim qalamga xiyla kelib qolgach, menda ana shu o'tmishimizdan G'arb romanchiligi asosida kattaroq bir asar yaratish havasi tug'ildi. Tarixiy voqealar boshimda shu qadar ko'p ediki, go'yo qaynar, menga tinchlik bermas edilar. Ammo bu voqealarni qanday qilib bir ipga tizishni, qog'ozga tushirishni tasavvur qila olmasdim. Uzoq vaqt o'ylab, izlab yurdim.

Kunlarning birida bog'imizga, otamni ko'rgani eshak minib shahardan bir chol mehmon bo'lib chiqdi. Mehmonni men tanimasdim. U otamning eski qadrdoni ekan. Mehmon qildik. Otam shu choqlarda yuz yoshlarda bo'lib, mehmon esa undan besh-o'n yosh kichik ko'rinar edi. Ular suhbat qilarkan, quloqlari og'irlashib qolgani uchun bir-birining so'zlarini yaxshi eshitolmas edi. Shu sababli menga ular o'rtasida tilmoch bo'lib choy quyib o'tirishga to'g'ri keldi. Otam mehmondan so'radi: "Andijondagi xotiningizdan nechta bolangiz bor?". Ularning suhbatidan men angladimki, bu mehmon toshkentlik bo'lib, uyli-joyli, bola-chaqali kishi ekan. Ammo yoshlik chog'larida savdo vaji bilan Andijonga borib qolib, u yerda uylanib, ko'p yillar istiqomat qilgan, Andijondan ham uylanib, bola-chaqali bo'lgan va keksaygach, o'z shahriga qaytib kelgan ekan.

Mehmonning ana shu soddagina tarixi menga chuvalgan ipning uchini topib berganday bo'ldi. Shu asosda boshimda voqeani asta-sekin

kengaytira, rivojlantira boshladim. Besh-olti oy lab xayol surishim natijasida romanim hozirgi shaklga keldi va qo'limga qalam oldim" [1, 146].

Xulosa qilganda, matn ustida ishlashga oid kirish mashg'ulotlari dars jarayonidagi mustaqil ishlarning ilk bosqichi hisoblanadi. U o'z ichiga yozuvchilarning hayoti va ijodi, o'z davriga munosabati, ijtimoiy, axloqiy-estetik qarashlari, adabiy-tarixiy muhit, o'rganilayotgan asarning yaratilish davri, tarixi, adabiy qahramonlar taqdiri haqidagi ma'lumotlar bilan birga tushunilishi qiyin bo'lgan so'z va ibaralar, hikmatlar, tarixiy shaxslar, joy nomlari shahri kabi masalalarni qamrab oladi. Bunday mashg'ulotlarda beriladigan bilimlar badiiy asar matnidagi obrazlilikni his etish, anglash va chuqur tushunishga, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari yuzasidan fikrlashga undaydi. Bu borada metodist olim A.Zunnunov ta'kidlaganidek,

"mahorat bilan tashkil etilgan har bir kirish mashg'uloti navbatdagi mashg'ulotni muvaffaqiyatli o'tkazishga zamin yaratadi, o'quvchilarni asarni badiiy idrok etishga tayyorlash, ularni o'rganilayotgan masalaga nisbatan qiziqish tuyg'usini qo'zg'atish uchun ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi" [2, 134]. Zero, adabiy ta'lim samaradorligiga erishish ko'p jihatdan o'quvchilarni badiiy asarlarning yaratilish tarixi, yozuvchining o'zi qalamga olgan voqelikka munosabati, individual uslubi, badiiy mahoratiga xos mushtarak xususiyatlar bilan yaqindan tanishtirishga bog'liq. Chunki asar sujeti, kompozitsion tuzilishi chuqur tushunilgan, yetakchi qahramonlarning o'zlari tushgan vaziyatdagi ruhiyatida kechgan tebranishlar teran anglangan asargina kishini befarq qoldirmaydi.

Adabiyotlar

1. Abdulla Qodiriy zamondoshlari xotirasida. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986. -172 b.
2. Zunnunov A. va boshqalar. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992. – 329 b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. -Toshkent: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. – 672 b. www.ziyouz.com kutubxonasi.
4. Boqiy N. Qatlnoma. 2020.
5. Yo'ldoshev M., Z.Isaqov, Sh.Haydarov. Badiiy matnning insoniy tahlili. –T.: "Alisher Navoiy" nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2010. – 6-bet.